

ERKEN DÖNEM SASANİLERDE KADIN VE HANEDAN

Muhammet YÜCEL*

Öz

Sâsâni devlet erki aynı adla müsemma hanedanın meşruiyetini tartışmaya mahal vermeyecek kadar ruhani ve geleneksel kıstaslara dayandırmışlardı. Özellikle erken dönemlerde hanedan üyelerinin yönetme yetkisi mutlak prensiplerle işliyordu. Bu anlamda Sâsâni hanedanının bir yönetme iddiası ve ideolojisi bulunmaktaydı. Buna binaen devletin başına “tanrıların soyundan” geldiği kabul edilen krallarla aynı aileden olan kadınların da bu iddianın pekişmesinde payı ve söz hakları vardı. Hanedan ideolojisi bağlamında devlet ve hanedan arasındaki güçlü bağın tek koruyucuları şüphesiz sadece erkekler değildi. Sâsâni kadınlarına yapılan atıflar ve krallıktaki nüfuz ve imtiyazları devlet yönetiminde kadınların nasıl yer tuttıklarını da göstermektedir. Bu makalede erken dönem Sâsânileri konu eden kaynaklar ile onlara ait yazıt, sikke, mühür ve işlemlerde bahsedilen kadınların Sâsâni yönetim anlayışında nasıl bir yere sahip oldukları ve bilhassa hanedanın kendini kadınlar üzerinden sürdürme saikleri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sâsâniler, Kadın, Hanedan, Meşruiyet, Sikke, Kaba-i Zerdüş/ŞKZ

Abstract

WOMAN AND DYNASTY IN THE EARLY SASANIAN PERIOD

Sasanian government has based the legitimacy of the dynasty on spiritual and traditional grounds which cannot leave any room to discussion. Especially the ruling authority of the dynasty members processed through absolute principles. In this point of view, not only the kings who are accepted as the “descendants of gods” but also the women of the same family had the right to rule over the empire. In fact, it was not only the men who protected the strong bond between the empire and the dynasty in terms of the ideology of dynasty. The influential roles that the women of the Sasanian dynasty play and the references made to them designate the position that these women have in ruling over the empire. This article presents women who are mentioned in the earlier sources of Sasanians as well as in Sasanians inscriptions, seals, coins, and ornaments, and also the article discusses the dynasty’s continuation motives thanks to women.

Key Words: Sasanians, Woman, Dynasty, Legality, Coin, Kaba-i Zardu-
sht/ŞKZ

* Araş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi ABD’da Doktorant; m.yojal@gmail.com.

Giriş

Miladi 224 yılında I. Ardeşir'in (M.S 224-240) önderliğinde kurulan Sâsâni İmparatorluğu 651 senesine kadar varlığını devam ettirmiş ve kendisinden sonra gelen İslami devletlere güçlü ve oturmuş bir sistem armağan etmiştir. Bu anlamda İslami devletlerin teşekkülünde Sâsânilerin rolünü unutmamak gerekir. Ekonomidan tarıma, bürokrasiden idari sisteme kadar birçok devlet, Sâsâni düzenini taklit edip geliştirmişti. Hatta Richard N. Frye Osmanlı *millet* sisteminin Sâsâni idaresinin gelişmiş bir örneği olduğunu iddia eder¹. Bu bağlamda kendisinden yüzyıllar sonra kurulan devletleri dahi *devlet teşekkülü* bağlamında etkilediği bilinmektedir². Bunun yanı sıra mimari olarak da Orta Çağ dünyası hafızasında oldukça yer edinmiştir.

Erken dönem Sâsâni kralları soylarını tanrılara dayandırarak tebaasını güçlü bir şekilde idare etmeyi başarmışlardı. Özellikle Roma'ya karşı kazanılan zaferler hem güçlerini hem de tebaanın gözünde hanedanın meşruiyetini pekiştirmişti. Bariz bir biçimde Sâsânilerin ilk dönemi yani miladi 379'da II. Şapur'un ölümüne kadar olan zaman dilimi sonraki dönemlerden ayrılmaktaydı. I. Ardeşir, sikkelerinde kendisini "MNW ct1y MN yzd 'n" tanrılardan gelen/tanrıların soyundan olan" şeklinde nitelendirmişti.³ Genel hatlarıyla I. Ardeşir'i örnek alarak kendilerini böyle tarif eden ilk dönem kralları aslında hanedanın meşruiyet iddialarını tanrılara dayandırarak temsil ediyorlardı. II. Şapur da dahil olmak üzere ilk dönem kralları tipik olarak I. Ardeşir'in soyunu dayandırdığı dünyevi ve uhrevi hassasiyetleri muhafaza etme arzusundaydılar. Aslında tanrıların soyunu devam ettirmek isteyen krallar doğal olarak tanrıların soyundan gelmesi beklenen kadınlarla evlenmiş olmalı.

Böylece Sâsâni Devleti'nin kuruluşundan İmparatorluğa yükselişine kadar hanedan ideolojisi bağlamında siyasi ve toplumsal mekanizmasında Sâsâni hanedanının kadın üyelerinin önemli bir rolü vardı. Bu bağlamda Sâsânilerin kurucusu I. Ardeşir'in çocukluğundan Sâsâni Devleti'ni bir İmparatorluğa yükselten II. Şapur (M.S. 309-379) döneminin sonuna kadar soy ve meşruiyetin kadın ve

¹ R. N. Frye, "The Political History Under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran V 3 (1): The Seleucids, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. E. Yarshater, 1983, s. 132.

² A. M. Vacca, *From K'usti Kapkoh to al-Ğarbī: Sasanian Antecedents, the Sectarian Milieu, and The Creation of an Islamic Frontier in Armīniya*, University of Michigan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s. 99.

³ M. Alram - R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum, Paris - Berlin - Wien, Band I: Ardashir I. - Shapur I.*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2003, s. 53.

İktidar bağlamında nasıl değerlendirildiği, Sâsâni şehinşahlarının devlet yönetimi ve krallık ideolojilerine yaptıkları göndermelerde saklıdır. Sâsâni ailesinin meşruiyet çabaları; yani kendilerini Büyük Pers İmparatorluğu'nu üç asır boyunca yöneten ve büyük başarılarla imza atan Akamenid/Pers hanedanına dayandırma girişimlerinde de kadınların önemli bir rolü vardı.

Sâsâniler Akamenidleri örnek olarak yeni bir Pers İmparatorluğu hayal ettiklerinden 'hanedan' ideolojisi tipik olarak Akamenid özellikleri taşımaktaydı. Hanedan anlayışının sağlam temellere dayanıyor olması sadece krallarla ilgili değildi. Bu ideolojinin en önemli unsuru şüphesiz kadınlardı. Özellikle ailesine düşkün olduğu bilinen şehinşah II. Behram (Wahram)'ın sikkelerinde ailesini tasvir ettirmesi Sâsâni tarihinde alışlagelmiş bir durum değildi⁴. Bu anlamda II. Behram dönemini diğer dönemlerden ayrı tutmak gerekir. II. Behram'ın bu uygulamasının ikinci bir örneği yoksa da hanedana mensup kadınların hanedanca önemli görüldüğü kadar tebaa tarafından da saygı gördüklerinin bir işareti sayılabilir. Kadınlara atfedilen önem, tebaanın gözünde hanedanın meşru ve makbul olarak görülmesini perçinlemiş olmalıdır. Hatta 7. yüzyılda yani Sâsânilerin sonlarına doğru bu vurgu daha da açık bir biçimde görülebilir. Buradaki esas sorudur: Hanedan, meşruiyetini kadının "soylu" olmasıyla ne derece ilişkilendirmişti?

Hanedanın Meşruiyeti ve İmtiyazlı Kadın Mensupları

I. Ardeşir döneminin iniş çıkışlarını anlatan Pehlevice yazılmış *Karnameg-i Ardeşir-i Papakan* kitabında Ardeşir'in soyunu Akamenid hanedanına isnad etmeye dair satır aralarında birçok ifadeye rastlamak mümkündür. *Karnameg'e* göre Papak *Daray-ı Darayan* soyundan gelen Sâsân'a kızını verir ve bu evlilik-

⁴ N. Schindel, *Sylloge Nummorum Sasanidarum: The Schaaf Collection*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2014, s. 23-24; A. Gariboldi, *Sasanian Coinage and History: The Civic Numismatic Collection of Milan*, Mazda Puplicer, 2010, s. 24-25-26.

ten Ardeşir dünyaya gelir⁵ (*Karnameg*, I-II⁶). *Karnameg*'de Sâsâni hanedanını Perslere bağlayarak esasen bu yolla Partlara karşı yaptıkları mücadeleyle ilgili bir *propaganda* ve Avesta'da kutsal kabul edilen İran-şehir ülkesinin tıpkı Akamenid hanedanı gibi meşru sahipleri olduklarına yönelik referanslar bulunmaktadır⁷. *Karnameg*'de *Xwarrah-Yazadan*⁸ (Tanrıların Lütfu/inayeti)'in *koç* şeklinde Ardeşir'e verildiği dile getirilmiştir. *Karnameg*'de *koç* imajının Sâsâni hanedanı için neyi ifade ettiği aşağıdaki satırlarda değinilmiştir:

Ardawān az dastwar pursid, kū ān warrag ī-š abāg pad asp čē nimāyēd?

Dastwar guft, kū anōšag bawēd! Ardaxšēr xwarrah ī Kayān awiš rasīd, pad ēč čārag griftan nē tuwān, pas xwēš-tan ud aswāran ranjag ma dārēd ud

⁵ Bir kısım araştırmacılar *Karnameg*'in Ardeşir'in Sâsân'ın oğlu olduğuna dair verdiği bilginin aksine özellikle Taberi'nin Ardeşir'in Papag'ın, Papag'ın da Sâsân'ın oğlu olduğu şeklindeki görüşlerini esas almışlardır (Taberi Tarihi'nin Türkçesi için bkz. Taberi, *Millîter ve Hükûmdarlar Tarihi III*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB, İstanbul 1991 ve Nöldeke'nin titiz çalışmasıyla Arapçası için bkz. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: aus der Arabischen Chronik des Tabari/Abu Džafar Muhammad b. Džarir Tabari*; prepared by Theodor Nöldeke, Al-Tabari, Abu Džafar Muhammad b. Džarir, 1836-1930, 839-923). Aslında Sâsân'ın kimliğiyle ilgili son zamanlarda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bir 'kişi'den ziyade bir tanrı olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla erken dönem Sâsâni krallarının sikkelerinde geçen "tanrıların soyundan" ibaresinin ancak buna bağlanarak teyit edilebileceği düşünülmüştür. Sâsân'ın, *çaçan (koruyucu tanrı)'ı çağrıştırdığı iddia olursa da bu zayıf bir görüştür. Her ne kadar Sâsân'ın gerçekte bir 'kişi' mi yoksa 'tanrı' mı olduğu konusu muallakta kalmışsa da Ardeşir'le kan bağının olduğu varsayılır. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Schwartz, "Sasm, Sesen, St. Sisinnios, Sesengen Barpharangès, and ... "Semanglof", *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 10, 1996, s. 253-257; M. Schwartz, "Sesen: a durable East Mediterranean god in Iran". *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies held in Cambridge*, 11th to 15th September 1995, s. 9-13; T. Daryae, *Sasanian Persia; the Rise and Fall of an Empire*, London 2009, s. 5-6.

⁶ *Karname-i Ardeşir-i Papekan* (1312): Zand u Humen Yesn (Behmen Yešt) Masalaye Rejat va Zohoor dar Ayine Zartost; *Karname-i Ardeşir-i Papakan* (Sadık Hidayet), Tahran; Fransızcası için bkz. *Karnamag Ardaxşer Pâbagan, La Geste D'Ardashir Fils de Pâbag*, çev. Frantz Grenet, 2003.

⁷ Daryae, *a.g.e.*, s. 5.

⁸ *Xwarrah*: Kökünün Avesta'dan geldiği ve Sâsânilerde tanrısal şeref veya Tanrının inayeti, tanrısal yetki anlamına geldiği düşünülen bu kavram hanedanın meşruiyetini sembolize ederdi. Daha geniş bilgi için bkz. A. Lubotsky, "Avestan Xvarenah: the etymology and concept", *Sprache und K11/t11r. Akten der X Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft Innsbruck*, 22.-28. September 1996, Ed. W. Meid, Innsbruck 1998, s. 479-488; T. Daryae, "Sasanian Kingship, Empire and Glory: Aspects of Iranian Emperium", *Ranj-o-Ganj: Papers of Honour of Professor Z. Zarshenas, Institute for Humanities and Cultural Studies*, Ed. Naddaf, V., Goshtasp, F., Fomast, M. Shokri, s. 11-22, Tehran 2013, s. 18.

*aspān ma ranjēned ud tabāh ma kunēd, čarag ī Ardaxšēr az any dar xwāhēd*⁹.

(Ardawan, Destwar'a: "onunla beraber at (üstünde) o koç neyi işaret ediyor?" diye sordu.)

(Destwar: " ebedi olasınız! Ardeşir *xwarrah*-i Keyan'ı ele geçirmiş, artık hiçbir şekilde geri almak mümkün değildir; o halde kendinize ve süvarilerinize eziyet etmeyin ve atları daha fazla yormayın ve harap etmeyin, Ardeşir'e başka bir yoldan çare bulmaya çalışın" diye cevap verdi.)

Koç şeklindeecessüm eden bu tanrısal güç kimin eline geçerse o kişinin Eran-şehir'i yönetme yetkisini tanrılardan almış olduğu anlamına geliyordu. Keza bazı Sâsâni mühür ve damgaları üzerinde de koç betimlemeleri bulunmaktadır (res. 1¹⁰).

Birçok Sâsâni mühürü, yazıt ve sikkelerinde de Sâsânilerin bu imajı kullandıklarını biliyoruz. Ammianus Marcellinus¹¹ II. Şapur'un Sâsâni ordularıyla Amida (Diyarbakır) kalesini fethetmeye çalıştığı esnada başına koçboynuzu bir taç taktığını ifade etmektedir (res. 1).

Bunlara ilaveten Karnameg'de Ardeşir, Part kralı Ardawan'ın (IV) sarayında yetiştirildiği esnada Ardawan'ın kızlarından birinin onunla beraber kaçtığını ve ondan sonra Sâsâni şehinşahi olan oğlu Şapur'un Ardawan'ın bu kızından dünyaya geldiği ifade edilmektedir. Fakat Karnameg'in verdiği bu bilgilerden daha fazlasını Dehkanan zümresinin son temsilcilerinden olan Firdevsi de Şahname'sinde işlemiştir. Firdevsi Ardeşir'le kaçan Ardawan'nın kızının ismini Golnar diye zikretmiştir. Aynı zamanda bu isim Grekçeye Arte-duxt olarak geçmiştir. Taberi de (II. C. 145) aynı şekilde Şapur'un, Ardeşir'le evlenen Ardawan'ın kızından olduğunu yazmaktadır. Bu manada bu tarihi kayıtlarda geçen Bâmbişnân Bâmbişn'in (kraliçeler kraliçesi) gerçekte Ardeşir'in eşi olan Denag olup olmadığı kesin değildir. Kabe-i Zerdüş'te I. Şapur annesinin ismini Murröd olarak zikretmiştir. Şayet tarihi kayıtlarda geçtiği gibi Ardawan'ın kızını Şapur'un annesi olarak kabul edersek o zaman Şapur'un Bânüg (hanım) unvanıyla andığı annesi Ardawan'ın kızı Murröd'tur. Bu da bize Karnameg'in üzerinde durduğu hassasiyetin bir karşılığı olmadığını göstermektedir. Neticede Sâsâniler hakkında bilgi veren bu kaynaklardaki bilgilerin, bize Sâsânilerin son dönemlerinde ortaya

⁹ Karnameg: IV. 23-24.

¹⁰ A. Amini, *Sekkehaye Sasanian*, Tehran 1389, s. 92.

¹¹ Amm. Marc. XIX. 1-3.

çıkan ve erken dönem Sâsânileri idealize etme tutkusuyla ve ‘geçmişe duyulan özlem’ atmosferinde yazıldığını düşündürmektedir. Bu da verilen bilgilerin kesinliği konusunda kuşkular uyandırmaktadır. Sâsânilerle ilgili gerek ‘batılı’ yazarların ve gerekse İslami müverrihlerin manipülatif bilgiler verdikleri bilinmektedir. Keza Ortaçağ’da Arapça veya Farsça yazılan ve Sâsâniler hakkında geniş bilgiler veren bazı kaynakların Sâsâni ilk krallarının idealize edildiği dönemin ürünlerinden etkilendikleri aşikârdır.

Karnameg hem Ardeşir ve oğlu I. Şapur ile torunu I. Hormizd (I. Şapur’un oğlu)’in evlendikleri kadınlarla hanedanın meşruiyet ilişkisini kurmuş hem de yukarıda bahsedildiği gibi ‘tanrının teveccühü’nü kazanmış bir hanedana vurgu yapmıştır. Dolayısıyla Karnameg vasıtasıyla hanedana ve bu hanedanı devam ettiren kadınlara özellikle dikkat çekildiği aşikârdır. Hanedanın kadın mensuplarının değişik vasıtalarla bizzat kral tarafından saygı gördüklerini ve tazim edildiklerini biliyoruz¹². Özellikle Sâsâni Devleti kurulduktan sonra yazıtlarda, rölyeflerde ve sikkelerde hanedanın bazı kadın mensupları imtiyaz sahibi olmuşlardı. Bu saygın kadınlar adına dini bir gelenek olarak “Behramî/Wahramî ateş”ler¹³ yakılmış ve kurbanlar adanmıştır. Hatta bunların bazıları Pehlevice *bambişnan bambišn* (kraliçeler kraliçesi) olarak tanımlanmış ve İmparatorlukta büyük bir üne kavuşmuşlardı¹⁴.

Üzerinde kadın imajı bulunan çoğu Sâsâni mühür ve damgaları yazıtlarla uyumludur. Sâsâni yazıtlarında yazılan isimlerin kadın ismi olup olmadığını belirlemek oldukça güçtür. Ancak yazıtlarda geçen isimlerin son ekleri eğer dukht (تخد) ile bitiyorsa o zaman rahatlıkla kadın ismiyle ilişkilendirilebilir. Fakat bazen Sâsâni damga ve mühürleri üzerinde bu son ek yer almasına rağmen herhangi bir kadın imajına gönderme olduğu açık değildir. Bu da bizi Sâsânilerde kadınların da tıpkı erkekler gibi ikonografik temalarla gösterildiği sonucuna götürmektedir. Bunun yanında Denag (Din/den (din) +ag) ve Abrudag gibi bazı kadın isimleri de ‘ag’ (گ) son ekiyle bitmektedir¹⁵. I. Şapur (M.S 240-272) döneminde yazılan

¹² İlerleyen bölümlerde bu konuya açıklık getirilecektir.

¹³ Her Sâsâni Kralı, taç takma merasiminde onun saltanatının nişanesi ve sembolü sayılması amacıyla bir ateş vakfederdi. Ancak şahî ateşin dışında ateş-i Verehran (Behram/Wahram) ve ateş-i Azeran olarak isimlendirilen muhtelif başka ateşlerden sayılan mahalli ateşhane ve ateş mabedleri (ateşgede) de bulunmaktaydı (A. Christensen, *İran der Zaman-e Sasanian*, çev. Raşid Yasami, Tahrân 1368, s. 236-237). Bu ateşgedelerden bazılarında kralla beraber eşi veya ailesi için de özel merasimler bulunmaktaydı.

¹⁴ J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul 2003, s. 248-249.

¹⁵ M. Malekan - Y. Mohammadifar, “A Study of the Imagery and Place of Women in the Sasanian Period: Sigillographic Evidence”, *Sasanika Archaeology*, 14, 2013, s. 4-5.

Kabe-i Zerdüş yazıtında Papak'ın annesi Denag ismi zikredilmektedir. Denag (Den/din) Sâsâni ailesi tarafından saygın addedilen en önemli kadınlardandı¹⁶.

I. Şapur'un Kabe-i Zerdüş Yazıtı ve Güçlü Kadın İmaju

Ardeşir'in eşi Denag hakkında birbiriyle kısmen çelişen bilgiler bulunmaktadır. I. Şapur'un Kabe-i Zerdüş yazıtında (ŞKZ) hanedanın kadın üyeleri taltif edilmektedir. I. Şapur döneminde organize olan Sâsâni Devleti hem siyasi hem de toplumsal olarak bir düzen yaratmayı başarmıştı. Bu düzende hanedanın *imtiyazlı* kadın üyelerinin önemli bir kısmı bir unvanla beraber anılırken bazı kadınların ise sadece isimleri zikredilir.

Aşağıdaki listeden de anlaşılacağı üzere ismi geçen kadınlardan bazıları'nın özellikle siyasi ve sosyal konumlarına dikkat çekilmiştir. Devletin/İmparatorluğun Kraliçesi, Kraliçeler Kraliçesi veya Kraliçe sıfatlarıyla anılan kadınlardan Xwar(r)ânzēm *šahr bāmbišn* “imparatorluğun kraliçesi” olarak en üst mevkide anılmıştır. Ayrıca Şabuhrduxtag (Sagan kraliçesi), Narsehduxt (Sagan banug/hanımı) ve Denag, (Bāmbišn “kraliçe”, Meşan/Mesene kraliçesi) nerede kraliçe/banug oldukları vurgulanarak siyasi konumlarına açıklık getirilmiş ve Denag, (Bāmbišnān Bāmbišn “kraliçeler kraliçesi”, Pabak'ın kızı [I. Ardeşir'in kız kardeşi, I. Şapur'un halası] hariç geriye kalanların sosyal/ailevi mevkileri hakkında bir ibare bulunmamaktadır. Buna ilaveten *Bānūg* unvanıyla anılan Čaşmag'in ailevi bağları veya siyasi konumuyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmazken Murrōd'un I. Şapur'un annesi olduğu yazılıdır. Şapur açıkça annesinin ve halasının hem unvanlarını yazdırmış hem de kendisine yakınlık derecelerini zikretmiştir. Kendileri için herhangi bir unvan zikredilmemiş kadınların da sosyal/ailevi konumları zikredilerek imparatorluk hafızasında yer edinmeleri sağlanmıştır.

¹⁶ M. Yücel, *Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 14-15.

MUHAMMET YÜCEL

Kabe-i Zerdüšt Kitabesinde Anılan Kadımların Listesi ¹							
İSİMLER		UNVANLAR			SİYASİ VE SOSYAL/AİLEVİ KONUMLARI		
Pehlevce	Eski Yunanca	Pehlevce	Eski Yunanca	Türkçesi	Pehlevce	Eski Yunanca	Türkçesi
Xwar(r)ānzēm	Χορνανζήμ	šahr bāmbišn	ή του έθνους βασιλισσα	Devletin Kraliçesi	-	-	-
Ādur-Anāhid	’Αδουραναιδ	Bāmbišnān Bāmbišn	ή βασιλισσα των βασιλισσών	Kraliçeler Kraliçesi	-	-	-
Dēnag	Δηνακ	Bāmbišn	ή βασιλισσα	Kraliçe	-	-	-
Šābuhrduxtag	Σαβουρδουκτακ	Bāmbišn	ή βασιλισσα	Kraliçe	(ī) Sagān	ή Σεγιστανών βασιλισσα	Sagan Kraliçesi
Narsehduxt ²	Ναρσαιοδουκτακ	Bānūg	-	Hanım	(ī) Sagān	-	Sagan Hanımı
Čašmag	Τεισμακ	Bānūg	ή κυρία	Hanım (Lady)	-	-	-
Murrōd	Μυρροδ	Bānūg	ή κυρία	Hanım (Lady)	Šābuhr šāhān šāh mād	ή μήτηρ Σαπόρου βασιλέως βασιλέων	Krallar Kralı Şapur’un Annesi
Rōdduxt	’Ροδδουκτακ	-	-	-	duxš ī Anōšag duxt	ή θυγάτηρ ’Ανοσασκ	Anuşak’ın Kızı
Warāzduxt	Γοραζδουκτακ	-	-	-	Xwar(r) ānzēm duxt	ή θυγάτηρ Χορνανζήμ	Khwarāzīm’in Kızı
Staxyrād	Σταριαδ	Bāmbišn	ή βασιλισσα	Kraliçe	-	-	-
Šābuhrduxtag	Σαβουρδουκτακ	-	-	-	Mēšān šāh duxtar	ή θυγάτηρ του Μησανηνών βασιλέως	Mešan [Mesene] Kralının Kızı
Ohrmezd(d) uxtag	’Ορμιοδουκτακ	-	-	-	Sagān šāh duxtar	ή θυγάτηρ του Σεγιστανών βασιλέως	Sagan Kralının Kızı
Dēnag	Δηνακ	-	-	-	Pābag šāh mād	ή Παπάκου του βασιλέως μήτηρ	Kral Papak’ın Annesi
Rōdag	’Ροδακ	-	-	-	Ardašīr šāhān šāh mād	ή ’Αρταξάρου του βασιλέως βασιλέων μήτηρ	Krallar Kralı (I.) Ardeşir’in Annesi
Dēnag	Δηνακ	Bāmbišnān Bāmbišn	ή βασιλισσα των βασιλισσών	Kraliçeler Kraliçesi	(ī) Pābagān	ή θυγάτηρ Παπάκαν	Papak’ın Kızı
Dēnag	Δηνακ	Bāmbišn	ή βασιλισσα	Kraliçe	(ī) Mēšān	ή βασιλισσα Μησων	Mešan [Mesene] Kraliçesi

Şapur döneminde Kabe-i Zerdüş yazıtında adeta Sâsâni aile üyelerinin şeceresi çıkartılmıştır. Yazıtta geçen yukardaki ifadelerde bambişnan bambişn “Kraliçeler Kraliçesi” ifadesi yalnızca I. Şapur’un kızı Adur-Anahid ve Pabak’ın kızı Denag (I. Şapur’un halası) için kullanılmıştır¹⁷. Kesin bir şekilde “kraliçeler kraliçesi” ile “İmparatorluğun kraliçesi” unvanları birbirinden ayrı ve farklı kişiler için düşünülmüştür. Bu durum da bize bu kişiler arasında İmparatorlukta siyasi statülerinin nasıl taksim edildiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Sâsânilerin erken dönemlerinde özellikle hanedan mensubu kadınlara oldukça önem verilmiş ve bizzat adları şehinşahla beraber anılmıştır. Yukardaki metinde Adur-Anahid¹⁸ Kabe-i Zerdüş’tde anılan kadınlardan en önemlisiydi, zira Kabe-i Zerdüş’tde iki defa anılmıştır; birincisi Şapur’un isminden hemen sonra gelen ve diğer tüm kardeşlerinden önce anılan kişidir. İkincisi ise *šahr bāmbišn* “İmparatorluğun kraliçesi” *Xwar(r)ānzēm*’den sonra anılmıştır. *Xwar(r)ānzēm*’le aralarında kan bağına dair bir işaret yoktur. Burada *Bāmbišnān Bāmbišn* (kraliçeler kraliçesi) unvanı daha çok hanedanla ilgili olmak üzere siyasi bir mevkiye ve hanedanda bulunduğu konuma işaret etmektedir¹⁹. Üç dilli (Pehlevce, Partça ve Eski Yunanca) yazılan Kabe-i Zerdüş yazıtında şu şekilde geçmektedir:

Pehlevce:

‘twr’nyht MLKTA n MLKTA ZY LNE BRTE,

Partça:

‘twr’nyhtE MLKTE n MLKTE LN BRTY

Yunanca:

Τῆν Ἀδουραναιδ τῆς βασιλίσσης τῶν βασιλισσῶν

(Ādur-Anahīd bāmbišnān bāmbišn ī amā duxt: Kraliçeler kraliçesi kızım [I. Şapur], Azer-Anahid)²⁰.

¹⁷ Malekan - Mohammadifar, *a.g.e.*, s. 5-6.

¹⁸ Bu isim iki kelimededen mürekkeptir. Adur: ateş, ve Anāhīd: Anahitadır (*ātr-anāhīta). Bu isim iki şekilde yorumlanmıştır. İlki “ateş-i Anahid: Anahita ateşi, ikincisi ise iki <izd> tanrı isminden geldiği düşünülüyor: “ateş” <ve> Anahid. S. Nasrullahzadeh, *Name Tabarshenasiye Sasaniyan: Az Aghaz ta Hormoze Dovvom*, 1384, s. 37-38.

¹⁹ Huyse, *a.g.e.*, ŞKZ, 33; Honigmann - Maricq, *a.g.e.*, ŞKZ, 40; Nasrullahzadeh, *a.g.e.*, s. 38.

²⁰ Nasrullahzadeh, *a.g.e.*, s. 37.

Hanedanın dolayısıyla devletin başına geçen kişilerin kadınlara tanıdıkları bu imtiyazlar beraberinde bir takım nüfuzlu *kadın*'ların devlet işlerinde söz sahibi olmalarını da sağlamış olmalıdır.

I. Şapur'un kızı 'kurban sunma' veya 'ateş yakma' törenlerinde karısı *šahr bāmbišn Xwar(r)ānzēm*'den önce kızı Adur-Anahid *Bāmbišnān Bāmbišn* sıfatıyla anılmıştı. I. Şapur kızı Adur-Anahid adına onu ebedileştirmek için *Khosro-Adur-Anahid* olarak anılan ateşler yaktırmıştı²¹. Yukarıda bir bölümünü verdiğimiz Kabe-i Zerdüşt yazıtında 'İmparatorluğunun kraliçesi'²² olarak anılan kralın eşi ile hanedanın diğer kadın üyelerinin de değişik unvanlarla anılmaları şüphesiz Sâsâni hanedanının kadın mensuplarının aslında hanedanın devamlılığı açısından ne derece imtiyazlı olduklarına dair son derece önemli kayıtlardı. Bununla birlikte ŞKZ'de Papak'ın annesi Denag ve Ardeşir'in annesi Rodak da unvansız sadece ailevi bağlarına vurgu yapılarak zikredilmiştir²³.

Kabe-i Zerdüşt yazıtında ismi en son anılan *Bāmbišn* 'Dēnag'dır. Yüksek mevki sahibi isimlerden onuncusudur. Burada verilen fihristte birbirinden farklı on iki kadın ismi anılmıştır: *Xwar(r)ānzēm*, *Ādur-Anāhid*, *Denag* (4 ayrı yerde), *Šabuhrduxt*, *Narsehduxt*, *Čašmag*, *Murrōd*, *Rōdduxt*, *Warāzduxt*, *Staxryād*, *Ohrmezd(d)uxtag* ve sonuncusu *Rōdag*. Staxryād'ın kim olduğuyla ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüşse de I. Şapur'un genç eşi olduğu ağır basmaktadır. İsminden dolayı bir şekilde Sâsâni hanedanının neşet ettiği *İstahr* şehriyle ilgisi olduğu düşünülmekte ve kendisine verilen unvanlardan da hanedan için önemli biri olduğu anlaşılmaktadır²⁴.

Muhtemelen I. Şapur'un torunu Narseh'in eşi de Kabe-i Zerdüşt yazıtında anılan *bambişnan bambišn* sıfatını haiz idi. M.S 298 yılında Romalılarla yaptığı ikinci savaşta canını zor kurtaran Narseh'in ordusunun önemli bir kısmı yok edilmiştir, kraliyet hazinesi, Kralın harem ve ailesi Romalıların eline geçmiştir²⁵. Roma kaynakları Narseh'in Arsâne adındaki eşinin esir edildiğinde Romalılar tarafından saygı gördüğüne dair bazı bilgiler vermektedir. Bazı rivayetlere göre Narseh'in eşi Antakya'da tutulmuştu ve bu savaştan sonra yapılan barış antlaş-

²¹ Frye, *a.g.e.*, Appendix/Ek 4, ŞKZ, 18.

²² Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 249.

²³ ŞKZ, str. 23.

²⁴ Nasrullahzadeh, *a.g.e.*, s. 69-70.

²⁵ M. P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran*, 2009, s. 98.

masının ardından Narseh'in ailesi ve eşi geri alınmıştı²⁶. Narseh ailesi ve eşini geri alabilmek için Mezopotamya ve Armenia'nın bir bölümünü feda etmek zorunda kalmıştı. Bu anlamda muhtemelen *şehinşah* (Krallar Kralı) ve *bambişnan bambišn* (Kraliçeler Kraliçesi) devlet erkinin (Zerdüştî rahipler ve soylular "azadan") gözünde birbirinden farklı değildi.

Mühürlerde Kadın İmajı

I. Ardeşir'in kız kardeşi²⁷ *Bāmbišnān Bāmbišn* "kraliçeler kraliçesi" *Denag* hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bir mühür üzerinde *Sâsâni-Kuşanşah*'ının eşi olarak başında mütevazı bir 'diadem'le tasvir edilen bir figürün *Denag*'ın tasviri olduğu varsayılmaktadır²⁸. Aynı zamanda *Bambişnan Bambišn* *Denag* figürünün üzerinde bulunduğu bu mühür de *Denag*'a, Sâsâni kraliyet ailesinin başlangıcında nasıl bir önem atfedildiğini göstermesi açısından önemlidir (res. 2)²⁹. Bu mühürde tasvir edilen *Denag*'ın saçları başının arkasına doğru uzanmış olup örgülerinin ayırık olduğu belli değildir. Bu tasvir kral Narseh'in (M.S 293-303) Naqş-ı Rustem'deki rölyefinde tanrıça Anahita³⁰ (?) betimlemesine yakındır³¹ (res. 3³²).

Brunner, *Denag*'ın bu tasvirinin Sâsâni kraliyet ailesinde II. Behram'ın (M.S 276-293) Barm-i Dilak rölyefinde olduğu gibi geleneksel olarak hanedana

²⁶ Nasrullahzadeh, *a.g.e.*, s. 67-68.

²⁷ Ardeşir'in eşinin aynı zamanda kendisinin kız kardeşi olduğu görüşünün yanında bunun böyle olmadığını ifade eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Sâsânilerde ensestvari evlilikler hakkında da çeşitli görüş ayrılıkları vardır. Nitekim Wiesehöfer bunun henüz kesin delillerle saptanmadığını söylemektedir (Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 249). Burada esas problem zikredilen ismin iki ayrı kişiye mi yoksa tek kişiye mi isnat edildiğidir. *Denag*'ın aslında Ardeşir'in kız kardeşi ve aynı zamanda eşi olduğu görüşü ağır basmaktadır (M. Sprengling, "Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ)", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVII/4, 1940, 398-399; J. K. Choksy, "A Sasanian Monarch, His Queen, Crown Prince, and Deities: The Coinage of Wahram II.", *American Journal of Numismatics*, 1, 1989, n. 16.

²⁸ C. J. Brunner, "Sasanian Seals in the Moore Collection: Motive and Meaning in Some Popular Subjects", *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 14, 1979, s. 42.

²⁹ Malekan - Mohammadifar, *a.g.e.*, s. 8.

³⁰ II. Behram'ın eşi Şapurduxtag ile tanrıça Anahita tasvirleri birbirlerine karıştırılır. Bu konuda henüz kesin bir görüş olmamakla beraber bununla ilgili tartışmalar için bkz. S. R. Mousavi Haji - R. Mehafarin, "The Lady Represented in Narseh's Relief: Shapurdoxtak or Anahita?", *Intl. J. Humanities*, Vol. 16 (2), 2009, s.75-85.

³¹ P. O. Harper, *Silver Vessels of the Sasanian Period, Vol I: Royal Imagery*, Princeton University Press, New York 1981, s. 34.

³² Mousavi Haji - Mehafarin, *a.g.e.*, fig. 1, s. 77.

mensup kadın tasviri olduğunu söyler³³. Ardeşir'in kız kardeşi Denag gibi hanedanın önemli kadın simaları, işlenmiş değerli taşlar ve mühürler üzerinde ebedileştirilmişti (res. 4)³⁴. Mühürler resmi yetkisi olan kişiler tarafından kullanılırdı ve bu onların büyük bir mevki ve mal varlığına sahip olduklarını göstermekteydi. Aynı zamanda bu mühürler kişiseldi³⁵ ve muhtemelen hukuki ve ticari antlaşmaları yürürlüğe koymak için de kullanılıyordu. Dolayısıyla bu açıdan resmi bir geçerlilikleri bulunmaktaydı. Üzerinde kadın isimlerinin yazılı olduğu Sâsâni mühür ve damgalarına baktığımızda bazı kadınların resmi olarak yüksek mevki-lerde bulunduğu, ekonomik olarak bağımsız hareket edebildikleri, özel mülkiyete sahip oldukları ve hatta resmi idari görevlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır³⁶. Sâsânilerin güçlü bürokratik sistemini mühürler üzerinden anlamak mümkündür. Mühürlerin çoğu üzerinde hayvan figürleri, tanrıça Anahita ve diğer tanrıların tasvirleri yer alıyordu. Ayrıca bazı mühürler üzerinde ya ayrı ayrı ya da birlikte erkek ve kadın büstü bulunabiliyordu³⁷. Muhtemelen mühürler üzerinde yer alan kadın büstleri, sahibini ve buradan yola çıkarak Sâsâni bürokrasisinde mevki sahibi olduklarını işaret etmektedir.

Yine bazı mühürlerde de görüldüğü gibi oturur vaziyette elinde çiçek tutan, muhtemelen kraliyet hanesinden olmayan bir kadın tasvir edilmiştir (res. 5).³⁸ Mühür ve yazıtlarda resmedilen kadının elinde çiçek tutması veya karşısındakine uzatması çok sık karşılaşılan bir betimdir. Aynı zamanda rölyeflerde de çiçek imgesi kullanılmıştı. Hatta bazı mühürlerde elinde çiçek tutan bir erkek de resmedilmişti³⁹. Sâsâni mühürlerinin büyük bir kısmı üzerinde bir kadın ve erkek tasviri yer almıştı. Bu İran mühürleri üzerinde yer alan antik bir motifti. Bu durum II. Behram sikkelerinde de geçerlidir. II. Behram döneminde üzerinde bir kadın ve bir erkek motifinin/tasvirinin yer aldığı sikkeler basılmıştı⁴⁰. Doğu İran'da Merv ve Belh'de I. Şapur'un aile üyeleri Sâsâni otoritesini yeniden temsil amaçlı gön-

³³ Brunner, *a.g.e.*, s. 42-43.

³⁴ Harper, *a.g.e.*, fig. 10, s. 35.

³⁵ C. J. Brunner, *Sasanian stamp seals in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, 1978, s. 9.

³⁶ Bkz. Brunner, *a.g.m.*

³⁷ K. Schippmann, *Tarikh-e Shahenshahi-ye Sasani*, çev. Sami'i, F. M., Sâzmân-e Meiras-e Farhangi o Gardeshgari Publishing House, Tehran 1383/2004, s. 167.

³⁸ Brunner, *a.g.e.*, s. 62-63.

³⁹ Bu konuda daha fazla bilgi ve karşılaştırma için bkz. Brunner, *a.g.e.*, s. 60-64; S. M. M. Kouhpar, "An Overview of the Depiction of Female Figures on Sasanian Silverwork", *J. Humanities*, Vol 13 (3), 2006, s.83-93.

⁴⁰ Malekan - Mohammadifar, *a.g.e.*, s. 8.

derildi ve Kuşanlar üzerindeki Sâsâni hâkimiyeti böylece bu aile üyelerinden gönderilen ilk *şahzade* ile başlamış oldu. Bununla birlikte Sâsâniler ve Kuşanlar arasında siyasetin yanında sanatsal bir etkileşim de başladı. Böylece Kuşanların sikkelerinde Sâsâni aile üyeleri tasvir edildi ve Sâsâni *şahlarının* otoriteleri tanındı. Bu sanatsal etkileşim hem sikkelerde ve hem de diğer madeni eşyalarda yoğun olarak göze çarpmaktadır⁴¹. Bu sahnelerin yanı sıra özellikle gümüş işlemlerde rakkas kadınlar ve tanrıça *Anahita* betimleri oldukça rağbet görüyordu.

Bunun yanı sıra Sâsânilerde *kadın* figürlerine kâse (res. 6), tabak vb. günlük kullanımı yaygın eşyaların üzerinde çokça rastlanmaktadır⁴². Bu eşyalar üzerinde yer alan *kadın* imajlarına baktığımızda bunlar saç stili açısından, kraliyet kadınları veya tanrıça *Anahita*⁴³ ile özdeşleştirilebilir.

Sâsânilerde tanrıça *Anahita*'nın daima yâd edilmesi *bambişnan bambiştan* sıfatını alan hanedanın önemli kadınlarının işlemlerde *Anahita*'yı andırmaları hatta *Anahita*'yla karıştırılıyor olması bu kadınların siyasi etkilerinin yanında dini nüfuzlarının da artmasına sebebiyet vermiş olabilir. Aslında neredeyse tüm Sâsâni tarihi boyunca *Anahita*'ya verilen önem, I. Ardeşir ailesinin daha henüz Partlara bağlı Fars eyaletinin İstahr şehrini yönettiği sıralarda *Anahid* ateşgedesinin koruyuculuğunu yapmasından ileri gelmekteydi.

⁴¹ P. O. Harper, "Image and Identity: Art the Early Sasanian Dynasty", *The Sasanian Era: The Idea of Iran Vol. III.*, Ed. Vesta Sarkhosh Curtis - Sarah Steward, London 2008, s. 81.

⁴² Sâsânilerde gümüş kase ve tabak sanatıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. O. Grabar, "An Introduction to the art of Sasanian Silver. Sasanian Silver". *Late Antique and Early Medieval Arts of Luxury from Iran, Ausstellungskatalog Ann Arbor*, Ann Arbor 1967, s. 19-84. Ayrıca Sâsâniler sanatsal açıdan komşularını da etkilemişlerdir. Bu açıdan Sâsânilerle çağdaş Çin'de bulunan gümüş ve ortasında *kadın* imajı bulunan bir şarap kadehi Sâsâni sanatı standartlarındadır. Ortasındaki kadın imajı Sâsânilerde gümüş tabak veya kâselerde resmedilen tanrıça *Anahita* ile benzeşmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. J. J. Lally & Co, *Silver and Gold in Ancient China*, March 16 to April 14 2012, Ct. 6.

⁴³ Sâsâni sanatında hem metal işleme hem de dokumada standart bir *Anahita* imajından/tasvirinden bahsedilebilir. Gerek günlük kullanımı yaygın olan eşyalar üzerinde ve gerekse rölyef ve sikkeler üzerinde oldukça zengin *Anahita* tasvirlerini karşılaştırmak için bkz. D. G. Shepherd, "Sasanian Art in Cleveland", *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, LI/4, 1964, 66-92; J. Walker, "Iran and Its Neighbors in Late Antiquity: Art of the Sasanian Empire (224-642 C.E.)", *American Journal of Archaeology*, CXI/4, 2007, 795-801.

II. Behram ve Bambişnan Bambişn

Sâsânilerde mühür, damga rölyef vb. üzerinde çokça “kadın” imajı yer almasına rağmen Sâsâni krallarından sadece II. Behram kendi sikkeleri üzerinde bir kadını/eşini tasvir ettirmişti. Bu bakımdan II. Behram’ın sikkelerinin ön yüzünde eşi ve kendisini (res. 7)⁴⁴ bir başka basımda ise eşi kendisi ve karşılarında üçüncü bir büst yer almaktadır (res. 8)⁴⁵.

Sâsâni geleneksel sikke darbında II. Behram döneminde müstesna bir değişiklik yapılmıştı. II. Behram başka hiçbir Sâsâni kralında olmayan bir ön yüz tipiyle sikke darp etti. Bu basımda ön yüzde kendisiyle beraber kraliçesini tasvir ettirmişti. II. Behram’ın kaya kabartmaları sahnelerinde ve ekte bir örneğini sunduğumuz gümüş tabak ve kâselerde ailesine olan düşkünlüğünden ve hanedana bağlılığından ileri geldiği düşünülmektedir⁴⁶. Aynı zamanda sikkenin ön yüzünde kendisi, eşi ve karşılardaki üçüncü bir kişi resmedilmiş ve bununla ilgili de farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu üçüncü kişi tasviri çoğu araştırmacı tarafından II. Behram’ın oğlu (III. Behram/Wahram) ve halefi olduğu yönündedir. Ancak bazıları ise bu üçüncü figürün tanrı/tanrıça olduğu yönünde fikir beyan etmektedir⁴⁷. Choksy gerçekte krala prens veya veliaht değil ancak tanrı/tanrıça tarafından diadem uzatılabileceğini (res. 8) ve bunun birçok örneğinin de rölyeflerde görüldüğünü ifade etmektedir⁴⁸. II. Behram’ın sikkeleri üzerinde aile üyelerini resmetmesi alışlagelmiş bir durum değildi ve tipik olarak hanedana olan bağlılığı ifade etmekteydi. Sâsâni Devleti’nin kurucusu I. Ardeşir hanedanın meşruiyetini sağlamak ve Akamenidlerin varisi olduklarına düşmanlarını ikna etmek için çok çaba harcamıştı. Bu bağlamda sikkeleri üzerinde “soyu tanrılardan gelen İran’ın krallar kralı” ünvanını kullanmıştı⁴⁹. Behram da bir nevi bu meşruiyeti korumak ve pekiştirmek için böyle bir karar vermiş olabilir. Nihayetinde Behram tahttayken Armenia kralı olan Narseh’in Sâsâni krallığını ele geçirme tehlikesi vardı. Muhtemelen II. Behram, sikkeleri üzerine oğlunun tasvirini koyarak kendisinden sonra taht varisi olarak gördüğü oğlu III. Behram’ın gelecekteki

⁴⁴ Yücel, *a.g.e.*, s. 137.

⁴⁵ Yücel, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁶ M. Alram, “Early Sasanian Coinage”, *The Sasanian Era: The Idea of Iran Vol. III*, Ed. Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, London 2008, s. 25.

⁴⁷ Yücel, *a.g.e.*, s. 123.

⁴⁸ Choksy, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁹ Alram - Gyselen, SNS. I, tip. IIIa.

iktidarını sağlamlaştırmak ve meşrulaştırmak istemiştir⁵⁰ (res. 9). Nitekim daha sonra Narseh III. Behram'ı tahttan indirerek Sâsâni kralı olacaktır⁵¹.

Sikkenin arka yüzünde (res. 8) sağ tarafta krala diadem uzatır vaziyette resmedilen *kadın* imajının tanrıça Anahita, bir başka arka yüzde diademsiz tasvir edilen kadın imajının ise II. Behram'ın eşi *bambişnan bambišn* (kraliçeler kraliçesi) Şapurduxtag olabileceği ifade edilmektedir⁵². Zira diadem daha çok tanrısal güç ve yetkinin sembolüydü. Böylece krala bu yetkiyi veren kraliçe değil tanrı/tanrıça olmalıdır. Krala uzatılan bu kudret halkası (diadem)'nin üzerindeki çizgiler veya semboller kraliçeye değil tanrı vasfına bir göndermedir⁵³. Sikkenin üzerinde yer alan ve sola bakar vaziyette tasvir edilen figürün tanrıça Anahita olması kuvvetle muhtemeldir. I. Ardeşir'in sikkelerinin ön yüzünde kralla beraber tasvir edilen ikinci figürün geleneksel olarak oğlu ve veliahtı Şapur (I) olduğu düşünülmektedir. Sâsânilerde veliaht tasviri (I. Ardeşir'in sikkelerinde oğlu Şapur'u tasvir ettirmesi) olmasından dolayı II. Behram'ın bu sikkesindeki tasviri de veliahd olarak sayma eğilimleri olmuştur⁵⁴. Ancak bu tasvire bakıldığında bunun veliahttan ziyade krala diadem uzatan *kadın/tanrıça*⁵⁵ figürü olduğu yönündeki görüşler ağırlık kazanır⁵⁶.

Bu sikkenin arka yüzünde ateş altarının sağ tarafında betimlenen *tanrıça*, ateş altarının sol tarafında tasvir edilen krala diadem uzatır biçimde tasvir edilmiştir. Alram⁵⁷, I. Ohrmazd'ın sikkelerinin arka yüzünde yer alan tanrıça figürünün *Mithra* olduğunu ifade etmiştir. Muhtemelen II. Behram'ın sikkelerinin arka yüzünde yer alan bu tasvir ne eşi *Şapurduxtag* ve ne de *Anahita* ile ilgilidir, muhtemelen krala diadem uzatan, başında sade ışın tacıyla *Mithra*'nın tasviridir. Sâsâni sikkelerinde yer alan tanrısal figürler çoğunlukla Anahita ve bazen de

⁵⁰ V. G. Lukonin, *Persia II*, 1967, s. 67-86.

⁵¹ T. Daryaee, *Sasanian Persia; the Rise and Fall of an Empire*, London 2009, s. 12.

⁵² Choksy, *a.g.e.*, s. 126-133.

⁵³ Gariboldi, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁴ Gariboldi, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁵ A. Soudavar, "The Vocabulary and Syntax of Iconography In Sasanian Iran", *Iranica Antiqua*, Vol. XLIV, 2009, s. 419-420.

⁵⁶ II. Behram beş değişik ön yüz tipolojisi ile sikke bastırmıştır. İlki ön yüzünde sadece kendi büstü, ikincisi; ön yüzde kendisi ve karşısında muhtemelen oğlu ve veliahtı III. Behram (veya Anahita), üçüncüsü; kendisi, eşi ve karşılarında kendisine diadem uzatan Anahita?, dördüncüsü; kendisi, eşi ve karşılarında oğlu III. Behram ve beşincisi kendisi ve eşi olan tasvirlerdir. Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, çev. Paul Severin, Germany 1971; A. Gariboldi, *Sasanian Coinage and History: The Civic Numismatic Collection of Milan*, 2010.

⁵⁷ Alram, *a.g.e.*, s. 24.

Ahura-Mazda tasvirleridir⁵⁸. Alram, II. Behram'ın sikkelerinin ön yüzündeki bu tasvirler için *Anahita* ve İranlıların zafer tanrısı *Verethragna*'yı temsil ettiği yorumunu yapmaktadır⁵⁹. Göbl ise bu sikkelerin ön yüzünde yer alan üçüncü figürü veliaht tasviri olarak yorumlamaktadır. Bunlardan birincisi; I. Ardeşir'in sikkesinde yer alan oğlu I. Şapur gibi babasıyla beraber *Med külah*'ı giymiş veliaht tasvirli olan, ikincisi; başında *külah*'la beraber at başı figürü olan ve üçüncüsü; başında domuzbaşı *külah* bulunan sikkelerdir⁶⁰.

Behram'ın sikkeleri üzerinde yer alan *kraliçeler kraliçesi* ibaresi erken dönem Sâsâni literatüründe hiç olmayan olağanüstü bir durumdur. Behram'ın sikkeleri üzerinde kastettiği kişinin Şapurduxtag olma ihtimalinin aksine göre daha belirgin olmasına karşın kesin bir çıkarımda bulunmak şimdilik pek mümkün görünmemektedir. Ancak ailesine verdiği önemle anılan Behram Sâsâni tarihinde ayrı bir yere oturtulmaktadır. Behram'ın akrabası ve aynı zamanda eşi olan Şapurduxtag'ın adı Sâsâni literatüründe mütemadiyen anılmaktadır. Sikke bastırma bir kralın en önemli kraliyet alametidir. Bu nedenle sikkelerdeki kraliçeler kraliçesi ibaresinin Şapurduxtag olması diğer alternatiflere nazaran daha makul durmaktadır. II. Behram'ın sayısı fazla olan aile üyelerinden 4 kişinin varlığından haberdarız: İlk olarak kardeşi (ya da yeğeni?) Ohrmazd, ikincisi, birinci sıradada edebi literatürde adı Şapurduxtag olarak geçen kraliçeler kraliçesi (Bambişnan Bambişn), üçüncüsü eşi Qandida ve son olarak oğlu ve veliahtı III. Behram. Şapurduxtag'la ilgili bazı iddialar öne sürülmüştür. Bazı araştırmacılar sikkelerde Şapurduxtag'ın adının kraliçeler kraliçesi unvanıyla geçtiğini söylemektedirler. Ancak son analizlerde sikkelerde MLKT'n MLKT' (*bambişnan bambişn*: kraliçeler kraliçesi) ibaresinin geçtiği fakat Şapurduxtag isminin hiçbir sikke üzerinde yazılı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır⁶¹. Şapurduxtag'ın Mesene⁶² kralı Şapur'un kızı ve II. Behram'ın karısı olduğu bilinmektedir. Behram'ın sikkelerinin ön yüzünde tasvir ettirdiği kraliçenin, kuzeni ve karısı Şapurduxtag olduğu vurgusu yapılmıştır⁶³. Behram'ın sikkeleri üzerinde bulunan bu müstesna figürler yaptırdığı kaya kabartmalarına da yansımıştır. Şiraz yakınlarında olan ve gayri resmi bir ka-

⁵⁸ Soudavar, *a.g.e.*, s. 420.

⁵⁹ Alram, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁰ R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, çev. Paul Severin, Braunschweig 1971, s. 44.

⁶¹ U. Weber, "Wahram II., König der Könige von Erân und Anerân", *Iranica Antiqua*, vol. XLIV, 2009, s. 583-584.

⁶² Bugünkü Irak ve Kuveyt topraklarında yer alan bir krallık. Burası Part ve Sâsâni döneminde genellikle hanedandan yönetici gönderilen önemli bir krallıktı. Pehlivece; Meşan, Meşan, Meşun (Grekçe: Μεσσηνη) olarak bilinen bu yer Karakene ismiyle meşhurdur.

⁶³ Choksy, *a.g.e.*, s. 122.

bartma olduğu düşünülen⁶⁴ Barm-i Dilak kabartma sahnesinde Behram bir kadına (büyük olasılıkla kraliçesine) çiçek uzatır vaziyette resmedilmiştir⁶⁵. Dolayısıyla II. Behram'a ait olduğu bilinen kaya kabartmalarında sikkelerinde resmettiği aile üyelerinin birer portrelerini görmek mümkündür. Bu durum da Behram'ın, Alram'ın da ifade ettiği gibi ailesine verdiği önemle ilişkilidir⁶⁶. Sâsâni hanedanında aile fertlerini özellikle kraliçesini (muhtemelen Şapuruxtag) tasvir ettiren Behram'ın bu sahneleri bir gelenek haline getirdiği düşünülebilir. II. Behram'ın kendisi *Vrahran* kültürünü benimsemiş ve kendisini bu tanrıyla bağdaştırmaya çalışmış olabilir⁶⁷. Büyük ihtimalle II. Behram kendisini *ateş-i Vrahran*'la eşini (Şapurduxtag) de tanrıça *Anahita* ile özdeşleştirmiştir (res. 10).

II. Behram'ın kuzeni Şapurduxtag ile evli olup olmadığını tam olarak bilinmemesine rağmen, Şapurduxtag'ın kraliçeler kraliçesi kimliği de tartışmalı bir durum arz etmektedir⁶⁸. II. Behram'ın ikinci eşi Kandida (Qandida) hakkında iki temel kaynakta bilgi bulunmaktadır; bu kaynaklarda Kandida olarak tanımlanan *Qndry*' (Kandira)'nın hayatta kalma mücadelesi ve Kandida'nın Sâsâni hanedan fertlerinden olmadığı anlatılmıştır⁶⁹. Böylece I. Şapur'un aldığı ülkelerden ya Suriye halkından ya Kilikyalılardan veyahut Kapadokyalılardan olması mümkündür. Bir el yazmasında Kandida'nın güzel bir kadın olduğu ve Mecusi olmadığı için türlü işkencelere maruz kaldığı yazılıdır. Hatta Zerdüşt olduğu takdirde kendisine *kraliçeler kraliçesi* unvanının verileceği söylenmiştir. Bu bize *bambişnan bambişn* (kraliçeler kraliçesi) veya yine kraliçeler için kullanılan *şehr-bambişn* (devletin kraliçesi) ibarelerinin Sâsâni hanedan fertlerinden olmayan ve onların inancını paylaşmayan biri için kullanılmasının zor olduğunu gösteriyor⁷⁰. I. Şapur Mecusiliğin yanı sıra diğer dinlere hoşgörüyle yaklaşmıştır. I. Şapur döneminde Suriye ve Kapadokya'dan alınan Romalı birçok esir ve Mezopotamya ve İran'a sürülen Hristiyanlar bulunmaktaydı. Bu esirler veya sürülenler arasında muhtemelen Kandida'nın ebeveyni de bulunmaktaydı⁷¹. Ermeni, Suriye ve Arap kay-

⁶⁴ G. Herrmann, "The Rock Relief of Sasanian Iran", *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods; Rejection and Revival c. 238 BC-AD 642. Proceeding of a Seminar in Memory of V. G. Lukarin*, Ed. J. Curtis, British Museum Press, London 2000, s. 42.

⁶⁵ Encyclopedia İranica.

⁶⁶ Alram, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁶⁷ Christiensen, *a.g.e.*, s. 237-238.

⁶⁸ Weber, *a.g.e.*, s. 584.

⁶⁹ S. P. Brock, "A Martyr at the Sasanid Court Under Vahran II: Candida", *Analecta Bollandiana*, 96, 1978, s. 167-168. Bahsi geçen bu kaynaklar künyesini verdiğimiz makalenin ekinde yer almaktadır.

⁷⁰ Weber, *a.g.e.*, s. 587-589; Yücel, *a.g.e.*, s. 121-122.

⁷¹ Brock, *a.g.e.*, s. 169.

nakları Hristiyanların Sâsâni kralının hoşgörülü davrandığını ifade etmektedirler. Sürülenler arasında bulunan kadınlardan bazıları şahın haremine alınmıştı. Bu nedenle Kandida, muhtemelen Behram'ın kraliçesi değil de haremdeki cariyelerinden biriydi. Dindar bir Hristiyan ve Behram'ın en gözde cariyelerinden olan Kandida, Sâsânilerin Mecusi inancını paylaşmadığı için hunharca “şehit” edildi⁷². Hatta Kral Behram Kandida'nın güzelliğinden oldukça etkilenmişti ve onu *kraliçe* yapma sözü vermişti⁷³. Böyle bir durumda kral Behram Kandida'ya, I. Şapur'un 'Kabe-yi Zerdüş'te yazıtında geçen *şahr bambişn* (İmparatorluğun kraliçesi), veya *bambişnan bambişn* (kraliçeler kraliçesi) unvanlarından birisini verecekti. Bu durum da Sâsâni sarayında rahatsızlık yaratmış olmalıdır. Ayrıca Gürcistan ve Ermenistan'da bulunan bazı yazmalarda Kandida *şahr bambişn* olarak nitelendirilmişti⁷⁴.

Kandida'nın Mecusiliğe intisap etmemede gösterdiği direnç açısından Sâsâni dönemi Mecusiliğinde nasıl bir karşılığı olduğuna da bakmak gerekmektedir. Olasılıkla Mecusiliğe mensubiyet Sâsâni sarayı için önemliydi. *çihraz yazdan* (Tanrıların soyundan)'dan gelen Sâsâni krallarının hanedanın devamlılığı açısından 'tanrıların soyundan olmayan' birisini benimsemeleri de biraz güçlü. Bu açıdan değerlendirildiğinde tanrıların soyundan/varislerinden olmayan birisinin tanrıların soyundan olan çocukları dünyaya getirmesi ve onlardan birinin Sâsâni şehinşahi olması hanedan ideolojisi açısından sakıncalı bir durum teşkil edebilirdi⁷⁵. Çünkü özellikle sikkeler başta olmak üzere yazıtlarda, rölyeflerde, mühürlerde Sâsâni şehinşahları kendilerini sık sık *mazdysn* (mazdaperest) ve *çihraz yazdan* (tanrıların soyundan) ibareleriyle tanımlamaktadırlar. Bu tanımlama özellikle erken dönem Sâsânilerde çok daha sistemli ve katı bir biçimde işlenmiştir ve neredeyse Sâsâni hanedanına Halife Hz. Ömer tarafından son verilene kadar devam ettirilmiştir.

Bu bağlamda Sâsâni dönemi özellikle saray kadınlarına nasıl bir çerçeve çizildiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Buna binaen Sâsânilerde kadınlarının 'hâmi'liğiyle ilgili olduğu düşünülen *şarestan*, *boxt* ve *harzbed* kavramlarından bahsedilir. Kabaca *kadın yaşam alanlarının hamisi* anlamına gelen *şarestan* veya *boxtshabuhr* ile *kadın yaşam alanlarının yöneticisi* anlamına gelen *harzbed* kelimeleri mevcuttu. Ancak kullanılan ünvanlar sadece bu kavramlar ol-

⁷² A. Sterk, “Mission from Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers”, *Church History*, 79, 2010, s. 36-37.

⁷³ M. Yücel, “Sasani Şehinşahi II. Behram ve Ailesi”, *Toplumsal Tarih*, sayı 247, 2014, s. 48.

⁷⁴ Brock, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁷⁵ Yücel, *a.g.e.*, s. 48.

mayıp aynı zamanda mecusilikle de ilişkilendiriliyordu⁷⁶. Yani bir nevi *kadın hamiliği* dini bir bağlama büründürülmüştü. Keza II. Behram döneminde gücünün zirvesine ulaşan Kerdir, en yüksek dini mevkiye gelmiş ve gücünü pekiştirmiştir. Kerdir kendi yazıtında II. Behram'ı tazim etmiş ve onu kısaca “kurtarıcı ruh” (*šāhānšah ī warahrānagān kardīr ī bōxt-ruwān-warahrān ī ōhrmazd mowbed nām kard*) olarak tanımlamıştır⁷⁷. Kerdir'in burada Behram'a atfen kullandığı *boxt* (kurtarıcı) sıfatının Sâsâni dini geleneğinde oldukça önemli bir yeri vardı. Zira şehinşahlar genellikle İran-şehir'in kurtarıcılarıydılar. Bu bağlamda şehinşah veya dini önderler aynı zamanda *kadın hamiliği* de yapmaktaydılar. Bu çerçevede Sâsâni kadınları *koruyucu ruh* tarafından hem dini ve hem de dünyevi olarak himaye edilirdi. Bunun yanında Behram'ın kaya kabartmalarında sikkelerde olduğu gibi ailesine yaptığı göndermeler bulunmaktadır. Bu daha çok Behram'ın ailesine düşkün olmasıyla yorumlanır. Behram döneminde güçlü kadın imajları çizilmiş ve bunlara ayrı bir önem verilmiştir. Aslında bu kadın figürleri tanrıçalara değil yaşlı kadınlara, kralın eşi ve ikinci plandaki eşine yapılan referanslardı⁷⁸. Bu figürler hem tanrıçalara ve hem de kraliyetin en tepesindeki kadınlara müşterek bir ima içeriyor gibidir.

Kandida bu açıdan değerlendirildiğinde Mecusi inancına mensup olmadığı için II. Behram tarafından türlü zorluklara maruz bırakılmıştır. Mecusiliğin katı bir takipçisi olan II. Behram'ın *mowbed* Kerdir'in etkisiyle hâkimiyetinde yaşayan Yahudileri, Budistleri, Brahmanları, Sabiileri, Hristiyanları ve Mani dine mensup olanları ağır zulümlere maruz bırakmıştı⁷⁹. Kandida ise Kerdir ve Behram'ın yürüttükleri bu ortak politikanın kurbanı olmuştu.

II. Behram'ın ailesine olan düşkünlüğü muhtemelen hanedanın kadın fertlerine olan bakışı da etkilemiştir. II. Behram'a kadar hanedan mensubu kadınların çeşitli şekillerde göz önünde oldukları açıktır. I. Şapur Kabe-i Zerdüşť yazıtında kendi eşini *šahr bāmbišn* olarak zikretmiş, II. Behram ise eşini sikkeleri üzerinde *Bāmbišnān Bāmbišn* olarak taçlandırmıştı.

⁷⁶ J. A. Lerner - P. O. Skjaervø, “The Seal of a Eunuch in the Sasanian Court,” *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 1, 2006, s. 114.

⁷⁷ Kerdir, str: 30: T. Daryae, “Katiba-i Kartir dar Naqş-e Rajab”, *Nama-e İnan-e Bastan, Sal-e Avval, Shomara-e Avval, Bahar va Tabestan* (3-10), 1380, s. 6-7; Frye, *a.g.e.*, s. 303-304; Lerner - Skjaervø, *a.g.e.*, s. 115.

⁷⁸ M. Sprengling, “Kartir, Founder of Sasanian Zoroastrianism”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVII/2, Apr. 1940, 219.

⁷⁹ Daryae, *Sasanian Persia*, s. 11.

Sonuç

Kralların aile efradına verdikleri bu önem Sâsânilerin son zamanlarında başka bir biçimde tezahür etmişti. Miladi 630 yılında II. Kawad öldürüldükten sonra Sâsâni tahtına General Şahrwaraz geçmişti. Ancak muhtemelen soylular ve Mecusi din adamları hanedan dışında birisinin şehinşahlık yapmasını kabullene-meyip onu tahttan indirerek yerine II. Kawad'ın kızı Boran'ı tahta geçirdiler. II. Kawad tüm erkek kardeşlerini öldürttüğü için Sâsâni tahtına kadınlar, yani Boran ve onu takiben kız kardeşi Azarmigduxt geçmişti. Boran tahta geçtiğinde kendi adına sikke bastırıldı⁸⁰. Sikke lejandında şu şekilde ilginç bir ifade geçmektedir: *Bōrān ī yazdān tōhm winārdār* (Tanrılarının neslinin koruyucusu Boran)⁸¹. Böylece I. Ardeşir'den itibaren Sâsânilerin ellerinde bulundurdukları *xwarrah* tekrar Sâsâni hanedanının eline geçmiş oluyordu. Bu da erken dönem Sâsânilerde sıkça kullanılan *çihr az yazdan* (Tanrılarının soyundan) ibaresinin Sâsâni algısında hala canlı olduğunu göstermektedir. Böylece hanedanın meşruiyeti ve kutsiyeti Boran tarafından tekrar canlandırılmaya çalışıldı. Boran'dan sonra kız kardeşi Azarmigduxt⁸² kısa bir süreliğine başa geçer ve ondan sonra 632 yılında son kral III. Yazdgerd Sâsâni tahtına oturur. Tanrılarının soyundan gelen Sâsâni hanedanı bu algıyı daima canlı tutma çabası içindeydi. Tanrılarının soyunu devam ettirmek ve özellikle Mecusi inancının yaygın olduğu topraklarda hâkim kılmak hanedanın ortak amaçlarındandı. Hanedanın meşruiyeti tanrılar tarafından bahşedildiğine göre bu hanedanı yöneten kral veya kraliçelerin de aynı şerefe nail olmaları gerekirdi. Bu açıdan Karnameg'de geçen bazı bölümlere⁸³ ve Taberi'nin⁸⁴ anlatımlarına bakacak olursak I. Ardeşir, oğlu I. Şapur ve onun da oğlu I. Hürmüz'le ilgili kadın

⁸⁰ Kraliçe Boran bastırıldığı sikkelerle Sâsâni hanedan ideolojisini canlı tutmak ve atalarından getirdiği gelenekleri ve hanedanın meşruiyetini devam ettirmek istedi. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. T. Daryae, "The Coinage of Queen Boran and its Significance for Late Sasanian Imperial Ideology", *Bulletin of Asia Institute New Series*/Vol. 13, 1999, 77-82.

⁸¹ Daryae, *Sasanian Persia*, s. 35-36.

⁸² Sâsânilerin son döneminde devleti kısa süreliğine idare eden kraliçe Boran ve kız kardeşi Azermiduxt'un krallık ve hanedan bağlamında Sâsâni algısında önemli bir yeri vardı. Bu açıdan daha fazla bilgi için bkz. A. Panaino, "Women and Kingship. Some Remarks About the Enthronisation of Queen Boran and Her Sister Azarmigduxt", *Ērān ud Anērān: Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt; Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 8.-9. Juni 2000*, Ed. J. Wiesehöfer - Ph. Huyse, Franz Steiner Verlag, Vol. 13, 2006, s.221-240.

⁸³ Karnameg, XI. XIII. XIV.

⁸⁴ Taberi, cilt III, s. 964-988.

üzerinden soyun ve doğal olarak krallığın devamıyla ilgili önemli vurguların olduğunu görürüz. Yerel bir Fars/Pars kralı olan Mihrek ve Part soylarının Sâsâni soyuna karışma olasılığı karşısında hanedanın gösterdiği direncin nüanslarını görebilmekteyiz. Hanedan, meşruiyetini bir taraftan uhrevi/dini argümanlara dayandırırken diğer taraftan kendi kriterlerine göre ‘soylu’ addettikleri kadınlarla evlilikler yoluyla ahalinin gözünde krallığın gücünü pekiştirmeye çabalıyordu. Özellikle erken dönem Sâsânilerde hanedanın meşruiyeti ve soyun devamlılığı yine ancak yakın akraba evliliği veya kralların bizzat iltimas ettikleri nüfuzlu ve soylu ailelerle kurdukları yakın ilişki çerçevesinde gerçekleşebilmekteydi.

I.Şapur’un Nakş-ı Rüstem’deki Kabe-i Zerdüşt yazıtı hanedan üyeleri kadınlarla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte kadınların konumuyla ilgili incelediğimiz sikke, mühür ve rölyefler, Sâsâni tarihine dair temel kaynaklar ile bir bütünlük arz etmektedir. Hanedanın varlığını bir meşruiyete dayandırma endişesi krallar kralı kadar soylu “azadan” ve ruhban sınıfını da ilgilendiriyordu. Bu anlamda kralların ailesi sadece kral veya hanedanı değil devlet erkini de ilgilendiriyordu. Muhtemelen Mecusi din adamlarının huzurunda yapılan evliliklerin tanrıların soyunu devam ettirecek kriterde olan kadınlarla olmasına özen gösteriliyordu. Bu yolla hanedanın hem meşruiyeti ve hem de tanrısal dayanağı taahhüt edilmiş oluyordu. Bu da bize Sâsânilerin inkırazına kadar hanedanın devamlılığı ve meşruluğunun, kadınlara atfedilen önemle alakalı olduğunu düşündürmektedir.

MUHAMMET YÜCEL

Ekler

Resim 1

II. Şapur dönemi bakır bir sikke.

Resim 2

Üzerinde Denag tasvirinin bulunduğu mühür.

Resim 3

Nakş-i Rستم: Kral Narseh, tanrıça Anahita(?)'dan diadem alır vaziyette.

Resim 4

I. Ardeşir'in kız kardeşi Denag'ın büstünün olduğu bir mühür.

Resim 5

Elinde çiçek tutan kadın. (Brunner, 1978, s. 62, 1bd.)

Resim 6

Gümüş kâse; ortasında ve kenarlarında aynı kadın/tanrıça imajını çevreleyen işlemeli kâse.

ERKEN DÖNEM SASANİLERDE KADIN VE HANEDAN

(The Metropolitan Museum of Art, Harris Brisbane Dick Fund, 1970, acc. No. 1970. 5.)

Resim 7

Ön yüzde II. Wahram ve eşi, arka yüzde

Resim 8

Ön yüzde II. Behram, eşi ve tanrı/tanrıça veya oğlu (?) arka yüzde ise iki kraliyet mensubu.

Resim 9

Sikkenin ön yüzünde Behram ve oğlu

Resim 10

Barm-e Delak rölyefi. II. Behram eşi Şapurduxtag'a [?] çiçek uzatır vaziyette⁸⁵.

⁸⁵

<http://www.iranicaonline.org/articles/barm-e-delak>.

Kaynakça

Afram, M., “Early Sasanian Coinage”, *The Sasanian Era: The Idea of Iran Vol. III*, Ed. Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, London 2008.

Afram, M. - R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum, Paris - Berlin - Wien, Band I: Ardashir I. - Shapur I.*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2003.

Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus; During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentian, and Valens*, çev. C. D. Yonge, M. A., London 1902.

Amini, A., *Sekkehaye Sasanian*, Tehran 1389.

Brock, S. P., “A Martyr at the Sasanid Court Under Vahran II : Candida”, *Analecta Bollandiana*, 96, 1978, s. 167-18.

Brunner, C. J., *Sasanian stamp seals in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, 1978.

Brunner, C. J., “Sasanian Seals in the Moore Collection: Motive and Meaning in Some Popular Subjects”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 14, 1979, s. 33-50.

Canepa, M. P., *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran*, 2009.

Choksy, J. K., “A Sasanian Monarch, His Queen, Crown Prince, and Deities: The Coinage of Wahram II.”, *American Journal of Numismatics*, 1, 1989, s. 117-135.

Christiansen, A., *Iran der Zaman-e Sasaniyan*, çev. Raşid Yasami, Tahran 1368.

Daryaei, T., “Sasanian Kingship, Empire and Glory: Aspects of Iranian Emperium”, *Ranj-o-Ganj: Papers of Honour of Professor Z. Zarshenas, Institute for Humanities and Cultural Studies*, Ed. V. Naddaf, F. Goshtasp, M. Shokri Fomasti, Tehran 2013, s. 11-22.

_____, *Sasanian Persia; the Rise and Fall of an Empire*, London 2009.

_____, “Katiba-i Kartir dar Naqş-e Rajab”, *Nama-e Iran-e Bastan*,

Sal-e Avval, Shomara-e Avval, Bahar va Tabestan, 1380, s. 3-10.

_____, “The Coinage of Queen Boran and its Significance for Late Sasanian Imperial Ideology”, *Bulletin of Asia Institute*, New Series/Vol. 13 1999, s. 77-82.

Frye, R. N., “Truth and Lies in Ancient Iranian History”, Melammu Symposia 4: A. Panaino ve A. Piras (ed.), *Schools of Oriental Studies and the Development of Modern Historiography. Proceedings of the Fourth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project*. Held in Ravenna, Italy, 2001 October 13-17, (Milan: Università di Bologna & IsIao 2004), s. 129-32.)

_____, *The History of Ancient Iran*, Harvard University, München 1984.

_____, “The Political History Under the Sasanians”, *The Cambridge History of Iran V 3 (1): The Seleucids, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater, 1983, s. 116-180.

Gariboldi, A., *Sasanian Coinage and History: The Civic Numismatic Collection of Milan*, Mazda Puplicher, 2010.

Grabar, O., “An Introduction to the art of Sasanian Silver. Sasanian Silver”. *Late Antique and Early Medieval Arts of Luxury from Iran*, *Ausstellungskatalog Ann Arbor*; Ann Arbor 1967, s. 19-84.

Göbl, R., *Sasanian Numismatics*, çev. Paul Severin, Braunschweig 1971.

Harper, P. O., “Image and Identity: Art the Early Sasanian Dynasty”, *The Sasanian Era: The Idea of Iran*, ed. Vesta Sarkhosh Curtis - Sarah Steward, III, London 2008, s. 71-87.

_____, *Silver Vessels of the Sasanian Period, Vol I: Royal Imagery*, Princeton University Press, New York 1981.

Herrmann, G., “The Rock Relief of Sasanian Iran”, *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods; Rejection and Revival c. 238 BC-AD 642, Proceeding of a Seminar in Memory of V. G. Lukanin*, ed. J. Curtis, British Museum Press, London 2000, s. 35-45.

Honigmann, E. - A. Maricq, *Recherches sur les “Res gestae divi Saporis”*, 1952.

Huyse, Ph., *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-I Zardušt (ŠKZ), Band I, Corpus Inscriptionum Iranicarum*, London 1999.

Lally, J. J. & Co., *Silver and Gold in Ancient China*, March 16 to April 14 2012.

Lubotsky, A., "Avestan Xvarenah: the etymology and concept", *Sprache und K11/t11r. Akten der X Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft Innsbruck*, 22.-28. September 1996, ed. W. Meid, Innsbruck 1998, s. 479-488.

Karnamağ i Ardaşxer i Pābagan, La Geste D'Ardashir Fils de Pābag, çev. Frantz Grenet, 2003.

Karname-i Ardeşir-i Papekan, Zand u Humen Yesn (Behmen Yešt) Masalaye rejat va zohoor dar ayine zartost; Karname-i Ardeşir'i Papakan (Sadık Hidayet), Tahran 1312.

Kouhpar, S. M. M., "An Overview of the Depiction of Female Figures on Sasanian Silverwork", *J. Humanities*, XIII/3 (2006), 83-93.

Lerner, J. A. - P. O. Skjaervø, "The Seal of a Eunuch in the Sasanian Court," *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 1 (2006), s. 113-118.

Malekan, M. - Y. Mohammadifar, "A Study of the Imagery and Place of Women in the Sasanian Period: Sigillographic Evidence", *Sasanika Archaeology*, 14, 2013.

Mousavi Haji, S. R. - R. Mehafarin, "The Lady Represented in Narseh's Relief: Shapurdoxtak or Anahita?", *Intl. J. Humanities*, XVI/2 (2009), 75-85.

Muhammed bin Cerir Taberi, *Tarikhi Taberi; Tarikhe Rusul ve'l- Müluk*, çev. Ebu'l-Kasım Payendeh, II, 1389.

Muhammad ibn Ğarīr ibn Yazīd al-Ṭabarī, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen*, von Th. Nöldeke, EJ Brill 1879.

Nasrullahzadeh, S., *Name Tabarshenasiye Sasaniyan: Az Aghaz ta Hormoze Dovvom*, 1384.

Panaino, A., "Women and Kingship. Some Remarks About the Enthronisation of Queen Boran and Her Sister Azarmigduxt", *Ērān ud Anērān: Studien zu*

den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt; Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 8.-9. Juni 2000, ed. Josef Wiesehöfer-Philip Huyse, Vol. 13, Franz Steiner Verlag, 2006, s. 221-240.

Schindel, N., *Sylloge Nummorum Sasanidarum: The Schaaf Collection*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2014.

Schippmann, K., *Tarikh-e Shahenshahi-ye Sasani*, çev. F. M. Sami'i, Sāzmān-e Meiras-e Farhangi o Gardeshgari Publishing House, Tehran 1383/2004.

Schwartz, M., “*Sasm, Sesen, St. Sisinnios, Sesengen Barpharangès, and ... “Semanglof”, *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 10, 1996.

_____, “Sesen: a Durable East Mediterranean God in Iran”, *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies held in Cambridge*, 11th to 15th September 1995.

Shepherd, D. G., “Sasanian Art in Cleveland”, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, LI/4 (1964), 66-92.

Soudavar, A., “The Vocabulary and Syntax of Iconography In Sasanian Iran”, *Iranica Antiqua*, Vol. XLIV, 2009.

Sprengling, M. “Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ)”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVII/4 (Oct. 1940), 341-429.

_____, “Kartūr, Founder of Sasanian Zoroastrianism”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVII/2 (Apr. 1940), 197-228.

Sterk, A., “Mission from Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers”, *Church History*, 79, 2010, s. 1-39.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, çev. Zakir Kadiri Ugan - Ahmet Temir, MEB, İstanbul 1991.

Vacca, A. M., *From K^ᶜusti Kapkoh to al-Ġarbī: Sasanian Antecedents, the Sectarian Milieu, and The Creation of an Islamic Frontier in Armīniya*, University of Michigan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

Walker, J., “Iran and Its Neighbors in Late Antiquity: Art of the Sasanian Empire (224-642 C.E.)”, *American Journal of Archaeology*, CXI/4 (Oct. 2007),